

Beleving van tijd in Virginia Woolfs *Mrs. Dalloway*

Big Ben. The Clock Dials

Sundial Clock on St. Margaret's

Kim de Willigen
Universiteit Utrecht
3372782

Taal- en Cultuurstudies
Moderne Letterkunde

Bachelorscriptie
15 april 2011
Dr. E.B. Andringa

Voorwoord

In dit essay zal ik proberen antwoord te geven op de vraag hoe Virginia Woolf tijd beleefde en hoe dit verwerkt is in haar romans. Daarbij zal de focus liggen op de roman *Mrs. Dalloway*. Over Virginia Woolf is al vaak geschreven en daarbij is ook regelmatig aandacht besteed aan de tijdsaspecten van haar romans. In die publicaties wordt bijna altijd een analyse gemaakt van het verschil tussen tijd op de klok en gevoeltijd. De teksten die hierover te vinden zijn gaan voornamelijk over de romans *Orlando*, *The Waves* en *The Years*. Er is op dit gebied echter minder aandacht besteed aan de roman *Mrs. Dalloway*. Ik heb er daarom voor gekozen om een analyse van tijdsbeleving in deze roman te maken, omdat deze roman voor de voornoemde romans geschreven is. In *Mrs. Dalloway* wordt ook een verschil tussen tijd op de klok en gevoeltijd gemaakt, maar dit gebeurt denk ik subtieler dan in de romans die erna geschreven zijn. In deze roman gebruikt Virginia Woolf een nieuwe schrijfstijl die zij apart en meesterlijk noemt. Ze denkt dat deze stijl opmerkelijker is dan die van haar eerdere boeken.¹ Ik vermoed dat zij met deze stijl verwijst naar de *stream of consciousness* techniek. Door het gebruik van deze techniek kan de lezer meekijken in de gedachtewereld van de personages. Daardoor wordt ook de tijdsbeleving van deze personages getoond. Deze schrijfstijl perfectioneert Virginia Woolf in haar latere romans. Wat ik in dit essay doe naast een analyse van de tijdsbeleving door personages, is de roman in een historisch perspectief plaatsen. Dit is belangrijk, omdat de roman geschreven werd in een tijd vol veranderingen. Het meest opvallende aan het essay is echter de koppeling van de beleving van tijd in *Mrs. Dalloway* aan de beleving van tijd door Virginia Woolf zelf. Ik heb deze koppeling kunnen maken door een vergelijking te maken tussen dingen die Virginia Woolf in haar dagboek en brieven heeft geschreven en aspecten uit de romans. Door deze teksten naast elkaar te leggen en te vergelijken kon ik dus analyseren hoe Virginia Woolf zelf de tijd beleefde en hoe dit terug te zien is in *Mrs. Dalloway*.

¹ Woolf, V. 1978; *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two: 1920-1924*. London: The Hogarth Press. pp. 249, 272

Beleving van tijd in Virginia Woolfs *Mrs. Dalloway*

“My theory being that the actual event practically does not exist – nor time either.”² Dit schreef Virginia Woolf in haar dagboek op 23 november 1926 terwijl ze *To The Lighthouse* aan het herzien was. In het leven van Virginia Woolf was tijd voornamelijk gebonden aan de momenten waarop ze zich gezond of ziek voelde. In de tijden dat ze zich goed voelde was haar beleving van tijd gerelateerd aan de momenten waarop ze schreef. In meerdere van haar romans speelt tijd dan ook een grote rol, maar op verschillende manieren. In dit essay zal ik om te beginnen een beknopte schets geven van het leven van Virginia Woolf. Daarna zal ik kort aangeven hoe in een aantal andere van haar romans tijdsbeleving een rol speelt. De romans die ik kort zal behandelen zijn: *To the Lighthouse*, *Orlando*, *The Waves* en *The Years*. Hierna zal ik een beknopte samenvatting geven van het verhaal *Mrs. Dalloway*. Vervolgens zal ik een gedetailleerde analyse maken van het concept van tijd en de tijdsbeleving in *Mrs. Dalloway*. Deze analyse bestaat uit meerdere onderdelen; de roman wordt geplaatst in historisch perspectief, de structuur ervan en de symbolen die erin worden gebruikt worden beschreven. De personages in *Mrs. Dalloway* spelen een grote rol in de tijdsbeleving van de roman, bij het schrijven van deze personages heeft Virginia Woolf gebruik gemaakt van de *stream of consciousness* techniek, ook daar zal ik aandacht aan besteden. De vraag die ik in dit essay wil beantwoorden is: Hoe speelde tijdsbeleving een rol voor Virginia Woolf en heeft dit effect gehad op haar romans, in het bijzonder in *Mrs. Dalloway*?

2

Virginia Woolf en haar tijdsbeleving

Virginia Woolf werd geboren op 25 januari 1882 in Groot-Brittannië. In 1895 stierf haar moeder en werd Virginia voor het eerst erg depressief, ze probeerde toen zelfmoord te plegen door uit een raam te springen.³ In 1904 stierf haar vader en werd Virginia opnieuw depressief. In september 1913 doet Virginia een tweede zelfmoordpoging door een overdosis slaappillen te nemen.⁴ Haar laatste zelfmoordpoging slaagt en Virginia Woolf sterft op 28 maart 1941 door zich te verdrinken in de rivier de Ouse.⁵

Virginia heeft tijdens haar leven vaak nagedacht over haar ouders. Ze schreef hier ook over in haar dagboeken en in haar brieven. Toen ze *Don Juan* las bedacht ze wat haar vader

² Woolf, V. 1980; *The Diary of Virginia Woolf. Volume Three: 1925-1930*. London: The Hogarth Press. p. 118

³ Brand, E.J.P. (ed.) 2004; “Verantwoording tekstkeuze” *Het Cahier Virginia Woolf*. Amsterdam: Uitgeverij Candide / Wrede Veldt. p. 7

⁴ Brand, E.J.P. (ed.) 2004; Woolf, L. [1978]; “Oorzaak en verloop van haar ziekte” p. 53

⁵ Brand, E.J.P. (ed.) 2004; Bell, Q. [1972]; “Dood” p. 103-104

ervan zou hebben gevonden.⁶ Op de sterfdag van haar moeder in 1919 herinnerde ze zich haar en schreef ze in haar dagboek: “*without remembering the day I was thinking of her, as I often do.*”⁷ Vijf jaar later schreef ze hier weer over in haar dagboek, maar dan beschrijft ze uitgebreid de sterfdag van haar moeder. Door vaak aan haar ouders te denken bleef Virginia een beetje in het verleden hangen. Toen ze klaar was met *Mrs. Dalloway* dacht ze ook meteen aan haar vader als het personage *The Old Man* voor haar nieuwe roman, die later *To the Lighthouse* zou gaan heten en waarin haar ouders model staan voor Mr. en Mrs. Ramsay. Na het schrijven van die roman kon ze hen eindelijk laten rusten: “*writing The Lighthouse, laid them in my mind. [...] I was obsessed by them both, unhealthily; & writing of them was a necessary act.*”⁸

Gedurende haar leven is tijd een vreemd begrip geweest voor Virginia Woolf. Haar zelfmoordpogingen geven al aan dat zij soms vond dat haar tijd op aarde voorbij moest zijn. Op andere momenten dacht ze wel aan de dood, maar trok het leven haar toch aan:

*Suppose, I said to myself the other day this pain over my heart suddenly wrung me out like a dish cloth & left me dead? – I was feeling sleepy, indifferent, & calm; & so I thought it didn't much matter, except for L. Then, some bird or light I daresay, or waking wider, set me off wishing to live on my own*⁹

3

Virginia lag in bed op het moment dat ze deze gedachten had, ze bevond zich in het stadium tussen waken en slapen. Opvallend is dat ze het niet erg zou vinden om te sterven, maar dat ze het wel erg voor Leonard had gevonden. Opeens bedenkt ze dat ze verder wil leven, maar ze weet niet zeker of dat komt omdat ze een vogel of geluid hoort of dat ze echt wakker werd.

Zoals gezegd speelde tijdens het schrijven van haar romans tijd een grote rol. Volgens Leonard werkte Virginia bijna de gehele dag aan haar verhalen “*Out of the 16 hours of her waking day I should reckon that Virginia normally ‘worked’ 15 hours and I should guess that she dreamed about it most of the time when she was asleep.*”¹⁰ Toch leek het schrijven van bijvoorbeeld *Mrs. Dalloway* niet snel genoeg te gaan voor Virginia, ze schreef hierover in haar dagboek: “*I should like to write away & away at it, very quick and fierce. Needless to*

⁶ Woolf, V. 1977; *The Diary of Virginia Woolf. Volume One: 1915-1919*. London: The Hogarth Press. p. 181

⁷ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume One*, p. 269

⁸ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Three*, p. 208

⁹ Woolf, V. 1978; *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two: 1920-1924*. London: The Hogarth Press. p. 168

¹⁰ Woolf, L. 1975; *Downhill all the way. An autobiography of the years 1919 to 1939*. London: Harcourt Brace Jovanovich, Publishers. p. 149

say, I cant. In three weeks from today I shall be dried up.”¹¹ Ze raakte ook een beetje de tijd kwijt toen ze aan deze roman aan het werken was. Op woensdag 24 oktober 1922 was ze klaar met haar korte verhaal “Mrs. Dalloway on Bond Street” daarna besloot ze er verder aan te schrijven en er een roman van te maken. Op maandag 15 oktober 1923 schreef Virginia dat ze al een jaar bezig was met haar “*tunneling process*”¹², dat klopt met haar eerdere notities. Maandag 26 mei 1924 maakte Virginia een planning, zodat haar roman, toen nog *The Hours* getiteld, in mei 1925 uit kon komen:

*But my mind is full of The Hours. I am now saying that I will write at it for 4 months, June, July, August & September, & then it will be done, & I shall put it away for three months [...] & I shall revise it January February March April; & in April my essays will come out; & in May my novel. Such is my programme.*¹³

Aan dit citaat is te zien dat Virginia heel erg over haar toekomst nadacht, dit citaat is geheel geschreven in de toekomstige tijd. Op vrijdag 17 oktober 1924 schreef Virginia in haar dagboek dat ze een week eerder haar laatste woorden van *Mrs. Dalloway* heeft geschreven, ze berekent dan hoe lang ze erover heeft gedaan: “*But in some ways this book is a feat; finished whithout break from illness, wh. is an exception; & written really, in one year; & finally, written from the end of March to the 8th of October without more than a few days break for writing journalism.*”¹⁴ Kijkend naar de data die hiervoor genoemd zijn blijkt dit niet te kloppen met de tijd die verstreken is. Het zou echter zo kunnen zijn dat Virginia het eerste jaar van schrijven niet meerekent, omdat zij dit zag als voorbereiding. Dit wordt echter tegengesproken doordat zij in de dagboeknotitie van 15 oktober 1923 ook schreef dat ze haar honderdste pagina heeft geschreven. Virginia wist dus niet precies meer hoe lang ze over het schrijven van haar roman had gedaan. Na de publicatie van een roman veranderde de mentale toestand van Virginia: “*It was a kind of passion of despair, and it was emotionally so violent and exhausting that each time she became ill with the symptoms threatening a breakdown.*”¹⁵ Toch bleef ze boeken schrijven, volgens Leonard omdat ze intellectueel en spiritueel sterk was. Na de moeilijke tijd die volgde na het afronden van een boek verhardde ze zichzelf tegen de kritiek en liet het boek publiceren. Het is daarom, volgens Leonard, dat Virginia toen ze

¹¹ Woolf, *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 249

¹² Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 272

¹³ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 301

¹⁴ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 316-317

¹⁵ Woolf, L. *Downhill all the way*, p. 55

stierf zeventien boeken gepubliceerd had.¹⁶ In een groot deel van deze werken speelt tijd op de een of andere manier een rol.

Tijdsaspect in romans van Virginia Woolf

Ten eerste zal ik aangeven hoe tijdsbesef een rol speelt in *To the Lighthouse*, *Orlando*, *The Waves* en *The Years*. Deze romans verschenen allemaal na *Mrs. Dalloway* en hierin is Virginia Woolf nog meer gaan experimenteren met haar manier van schrijven. Dit wordt door Liisa Saariluoma in “Virginia Woolf’s *The Years*: Identity and Time in an Anti-Family Novel” als volgt beschreven: “*the opposition of cosmic or mechanical clock time on the one hand to the time of human experience on the other recurs in most of the novels of Virginia Woolf.*”¹⁷

Bij *To the Lighthouse* is niet aan de titel af te lezen dat het aspect tijd een grote rol zal spelen. Toch vormt het middenstuk van *To the Lighthouse*, dat “Time Passes” heet, een belangrijk deel van die roman en wat daar voornamelijk in gebeurd is dat de tijd verstrijkt. “*the passage of time has a status all on its own.*”¹⁸ Het gedeelte “Time Passes” duurt tien jaar en in die tien jaar groeit de jonge James op. James die in het eerste deel nog kind was en vooruitkeek naar het bezoek aan de vuurtoren “*he had looked forward for years and years it seemed.*”¹⁹ Niet alleen via de *stream of consciousness* techniek wordt het innerlijk van James weergegeven, maar ook doordat de tijd door hem geïnternaliseerd wordt.²⁰ Met het internaliseren van tijd wordt bedoeld hoe de tijd wordt gevoeld door het personage. Deze gevoelde tijd is in dit geval belangrijker dan de tijd die op de klok verstrijkt.

Orlando gaat het om het leven van de protagonist, deze transformeert van geslacht en hij/zij leeft ook veel langer dan normaal, namelijk van de zestiende tot de twintigste eeuw. Opvallend is dat het personage zich via zijn/haar geheugen kan verzetten tegen de doortikkende klok. Het bewustzijn waarmee de protagonist zich verzet tegen de verstrijkende tijd is opgebouwd uit impressies, emoties en herinneringen. Daarnaast krijgt het personage ook zijn/haar identiteit via het geheugen. In de “The Dialectic of Time in *Orlando*” wordt het als volgt uitgelegd: “*Orlando does imply [...] that there are forces in the mind [...] that can temporarily free the individual from the tyranny of time. Surely one of the forces that resist*

¹⁶ Woolf, L. *Downhill all the way*, p. 57

¹⁷ Saariluoma, L. 1999; “Virginia Woolf’s *The Years*: Identity and Time in an Anti-Family Novel” *Orbis Litterarum* Volume 54 Issue 4 p. 292

¹⁸ Duran, J. 2004: “Virginia Woolf, Time and The Real” *Philosophy and Literature*, Volume 28, Number 2 p. 305

¹⁹ Woolf, V. 1964 [1927]; *To the Lighthouse*. London: Penguin Books. p. 5.

²⁰ Duran, p. 302

time's flow is the human memory." Om vervolgens verder te gaan met "*memory which gives the individual an identity.*"²¹

The Waves volgt het levensverhaal van zeven protagonisten, hiervan komen er zes aan het woord, niet alleen doordat ze spreken, maar ook via hun gedachten. Ieder hoofdstuk begint met de omschrijving van een dagdeel, deze delen samen voltooien een dag van zonsopkomst tot zonsondergang. Deze dag staat gelijk aan de levensloop van de protagonisten doordat ieder hoofdstuk een deel beschrijft van het leven van de protagonisten. Zoals in *To the Lighthouse* en *Orlando* wordt ook in *The Waves* met tijd gespeeld "*There is "the time of the mind" and the "time of the clock".*"²² De tijd van de klok wordt weergegeven aan ieder begin van het hoofdstuk, zoals net omschreven door bijvoorbeeld de stand van de zon en de beweging van de golven. De tijd van de gedachten is te zien in de gedachten van de personages en hun herinneringen. De golven verbinden de natuur en de personages, ze zijn te zien in de natuur, maar ook in de herinneringen omdat deze ook in golven komen.

Bij *The Years* zit het tijdsaspect van de roman al verwerkt in de titel. Net als in *The Waves* is het begin van ieder hoofdstuk een beschrijving van de natuur. In deze roman gaat het niet om de stand van de zon, maar wordt er aan het begin van ieder hoofdstuk een seizoen omschreven. Het verhaal volgt de familie Partiger en ook in deze roman is er een verschil tussen de tijd op de klok en de tijd in de beleving van de personages. In "Virginia Woolf's *The Years: Identity and Time in an Anti-Family Novel*" wordt dit omschreven als: "*Cosmic time, measured in the course of the seasons, and the mechanically measured time, given in chronologically ordered years, form a contrast to the time of human experience, which is much more vaguely organized.*"²³

Mrs. Dalloway

Mrs. Dalloway beslaat een dag uit het leven van een aantal personages. De dag die de lezer volgt is een woensdag halverwege juni 1923.²⁴ In de roman worden twee verhaallijnen gevolgd: die van Clarissa Dalloway en Septimus Warren Smith. Deze verhaallijnen lijken in eerste instantie niet aan elkaar verbonden te zijn. Clarissa wordt gevolgd op deze dag terwijl ze een feest organiseert. Haar dag begint vermoedelijk rond tien uur in de ochtend wanneer ze

²¹ German, H. & S. Kaehele. 1962: "The Dialectic of Time in Orlando" *College English*, Volume 24, Number 1 p. 37-39

²² Bevis, D. 1956: "The Waves: A Fusion of Symbol, Style and Thought in Virginia Woolf" *Twentieth Century Literature*, Volume 2, Number 1 p. 14

²³ Saariluoma, L., p. 292

²⁴ Prose, F. (ed.) 2003; Woolf, V. [1925]; "Mrs. Dalloway" *The Mrs. Dalloway Reader*. London: Harcourt, Inc. pp. 295, 196, 258

bloemen gaat kopen en eindigt op haar feest rond middernacht. Gedurende deze dag gebeuren er regelmatig dingen die haar herinneren aan haar jeugd, ongeveer dertig jaar geleden. De personages die haar omringen zijn haar dochter Elizabeth, haar man Richard en een oude vriend Peter. Net als Clarissa heeft ook Peter Welsh herinneringen aan dertig jaar geleden. De herinneringen van Clarissa en Peter samen vormen een beeld van wat er zich dertig jaar geleden heeft afgespeeld.

Septimus wordt gevolgd tijdens zijn mentale instorting die uiteindelijk leidt tot zijn zelfmoord. Zijn verhaal wordt verteld door hem en zijn vrouw Rezia, maar ook Dr. Holmes en Dr. Bradshaw hebben een belangrijk aandeel in zijn verhaal.

Tegen het einde van de roman komen de twee verhaallijnen samen. Dat dit een hele roman duurt heeft te maken met de structuur die Virginia heeft aangebracht:

*The author has woven the plot into a complicated structure which reveals the action in bits and pieces throughout the entire novel. As constructed, the first page is not fully revealed until the last page when the nexus of intertwined lives and places is completely rounded out.*²⁵

Het eind van het boek beschrijft het feest van Clarissa en daar hoort zij van de dood van Septimus en voelt zij met hem mee. Dan valt pas op dat Septimus op deze dag in juni 1923 dertig jaar oud is. Zijn leven heeft dezelfde tijdsspanne als er zit tussen de herinneringen van Clarissa en Peter en het heden. Virginia schreef over de relatie tussen Septimus en Clarissa in een brief aan Gerald Brennan op 14 juni 1925: “*Septimus and Mrs Dalloway should be entirely dependent upon each other*”.²⁶ Nadat Brennan in een brief aan haar had geschreven dat hij dacht dat Septimus geen functie had in het boek. In de gedetailleerde analyse van het verhaal kom ik nog terug op de verbondenheid van Clarissa met Septimus.

De twee verhaallijnen zijn door een aantal details toch verbonden voordat ze uiteindelijk samenkomen. *Mrs. Dalloway* speelt zich volledig af in London op de herinneringen van de personages na, Clarissa en Septimus bevinden zich dus in dezelfde stad. Dat het verhaal zich in London afspeelt wordt duidelijk door het gebruik van straatnamen en bijvoorbeeld het Regent Park. In dit park wordt ook een subtiele connectie tussen de twee verhaallijnen gelegd. Peter Welsh gaat naar het Regent Park wanneer hij vertrekt bij Clarissa en hij wordt daar gezien door Septimus. Het belangrijkste kenmerk van Londen is echter het

²⁵ Benjamin, A.S. & V. Woolf. 1965; “Towards an Understanding of the Meaning of Virginia Woolf’s “Mrs. Dalloway” *Wisconsin Studies in Contemporary Literature* Volume 6 Number 2. p. 215

²⁶ Woolf, V. 1977; *A Change of Perspective. The letters of Virginia Woolf. Volume III: 1923-1928.* p. 189

veelvuldige voorkomen van de Big Ben, de klok die zich bevindt bij het *House of Parliament* in Westminster. De personages worden ook verbonden doordat zij allen de klok horen slaan.

Veranderende tijd

De historische achtergrond van Engeland en London speelt een rol in *Mrs. Dalloway* al is dat niet bij de eerste lezing duidelijk. Tijdens het leven van Virginia Woolf veranderde de tijd van Victoriaans naar de Moderne tijd. Virginia en haar vrienden van de Bloomsbury Group waren vooruitstrevend en hadden commentaar op de “oude” wereld. Hoe deze wereld werkte wilde Virginia laten zien in *Mrs. Dalloway*, dat schreef zij in haar dagboek op 19 juni 1923: “*I want to criticise the social system, & to show it at work, at its most intense*”²⁷ In de Victoriaanse tijd stonden bepaalde normen en waarden vast en deze werden niet betwijfeld. Hieronder viel bijvoorbeeld de heerschappij van Groot-Brittannië over grote delen van de wereld. Rond 1920 veranderde dat en werd de heerschappij van Groot-Brittannië niet meer gezien als iets oneindigs. Dit werd voornamelijk onderkend door mensen uit de Labour Party en de Woolfs maakten daar deel van uit. Door de Eerste Wereldoorlog begon het geloof in een Britse heerschappij te wankelen al duurde het enige tijd voor mensen dat uitten. Pas jaren later werden conclusies getrokken uit de oorlog en dit bekritiseert Virginia Woolf in *Mrs. Dalloway*. Septimus Warren Smith is een representatie van deze kritiek, hij lijkt te lijden aan een post traumatisch stress syndroom door zijn ervaringen in de oorlog. Zijn dokter blijft na veel onderzoek vasthouden aan de conclusie dat er niets mis is met hem. Septimus mentale problemen representeren de wankelende argumenten die de Britse heerschappij ondersteunen en Dr. Holmes representeert de bevolking die blijft geloven in de heerschappij.²⁸

Naast deze impliciete kritiek op de Britse heerschappij komt er in *Mrs. Dalloway* ook commentaar voor op de hogere klassen. Clarissa Dalloway is zelf een voorbeeld van de hogere klasse, Peter Welsh en Mrs. Kilman zijn de personages die daarop commentaar leveren. Maar opvallender is een ander personage dat de hogere klasse representeert, dit personage wordt nog op Victoriaanse wijze aanbeden. Dit is het onbekende personage in de auto die door iedereen wordt bekeken. Door de korte verhalen van Virginia Woolf weten we nu dat dit waarschijnlijk de minister-president is. Vooral de reactie die op de auto wordt gegeven door het publiek kan gezien worden als ironisch commentaar op de bevolking: “*Passers-by who, of course, stopped and stared [...] they had heard the voice of authority*”.²⁹

²⁷ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 248

²⁸ Mephram, J. 1986; *York Notes on Mrs Dalloway, Virginia Woolf*. Beiroet: Longman York Press. p. 7-8

²⁹ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway” p. 205

In dit citaat zijn verschillende stemmen te horen, op de eerste plaats die van de verteller, of zoals Michail Bakhtin zegt de auteur, maar daarnaast klinkt ook de overtuiging van de personages erin door.³⁰ Bakhtin zegt hierover: “*The author manifests himself and his point of view [...] in his effect on the subject of the story – as a point of view that differs from the point of view of the narrator.*”³¹ Via deze dubbele vertellaag wordt er ironie in de uitspraak gebracht. Voor de personages in *Mrs. Dalloway* is het normaal om te kijken naar een persoon met status. De ironie wordt ingebracht door de stem van de auteur en ligt in de woorden ‘*of course*’. Naast deze figuur die duidelijk bij de hogere klasse hoort en Clarissa Dalloway, is er ook Lady Bruton die uit een militaire familie komt. Zij leeft nog in oude tradities die geen plaats meer hebben in de nieuwe tijd, zoals Virginia Woolf schreef: “*she derived from the eighteenth century.*”³² Lady Bruton vond de toestand van India verschrikkelijk.³³ In India werd er steeds meer geprotesteerd tegen de heerschappij van Groot-Brittannië, maar Lady Bruton zag niet in wat daar mis mee was.

Niet alleen de houding ten opzichte van de heerschappij en hogere klassen veranderde in de tijd van Virginia. Ook de houding naar vrouwen toe stond onder spanning en dit wekte veel belangstelling bij Virginia Woolf op. In 1910 werkte Virginia al voor de Suffragettes, een organisatie die streed voor het recht van de vrouw om te stemmen. Virginia werd zich al op jonge leeftijd bewust van de verschillen tussen mannen en vrouwen, toen haar broers naar school mochten, maar zij niet. In latere tijden schreef Virginia meerdere artikelen tegen de mannelijke overheersing en voor de rechten van vrouwen zoals “*The Intellectual Status of Women*”. Dit was een reactie op een artikel dat eerder verscheen in de *New Statesmen* door Desmond MacCarthy die schreef dat opleiding voor vrouwen niet zou betekenen dat ze net zo slim als mannen zouden worden. Virginia reageert hierop door een groot aantal bekende vrouwen te noemen en te zeggen dat “*the effects of education and liberty [are] scarcely to be overrated.*”³⁴ In *Mrs. Dalloway* is er maar één vrouwelijk personage dat werkt en dat is Mrs. Kilman. Zij werkte tijdens de eerste wereldoorlog en nu geeft ze les aan de dochter van Clarissa, Elizabeth. Mrs. Kilman zou graag zien dat Elizabeth ook gaat werken.³⁵ Wanneer je er vanuit gaat dat Virginia Woolf feministisch was zou dit dus positief zijn. Mrs. Kilman is wel neerbuigend naar Clarissa, omdat deze uit een rijk gezin komt en nooit heeft hoeven

³⁰ Bakhtin, M. 1983; “Discourse in the novel” *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press. p. 305

³¹ Bakhtin, M., p. 313-314

³² Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 352

³³ Mepham, J., p. 47-48

³⁴ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 339-340

³⁵ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 312

werken.³⁶ Virginia geeft echter een negatieve beschrijving van Mrs. Kilman vanuit het perspectief van Clarissa. Dit is voornamelijk gericht op het geloof. Virginia Woolf zelf was lid van de Women's Co-operative Guild en zag voornamelijk de positieve kanten van die groep. Behalve wanneer het ging over het geloof, de andere dames wilden namelijk geen actie voeren op een zondag: "*What a terrible grip Xtianity still has*" zegt Virginia hierover in haar dagboek.³⁷

Niet alleen Mrs. Kilman geeft commentaar op Clarissa, Peter Welsh heeft, zoals gezegd, ook moeite met gedrag dat zij vertoont en haar denkwijze: "*The obvious thing to say of her was that she was worldly; cared too much for rank and society and getting on in the world — which was true in a sense; she had admitted it to him.*"³⁸ Het vooruitkomen in de wereld is gekoppeld aan Clarissa's huwelijk met Richard Dalloway. Doordat zij met hem getrouwd is moet Clarissa hem volgen, ook qua denkwijze. Daarnaast moet zij zich door de status van Richard bezig houden met onnozele bezigheden die er allemaal op gericht zijn de carrière van Richard te bevorderen. Hierin ligt ook kritiek van Virginia Woolf op de situatie waarin de vrouw zich in deze tijd bevond.

Tijd biedt structuur

De Big Ben, St. Margaret's en klokken die niet te zien zijn geven in het verhaal niet alleen aan hoe laat het is. Anna Benjamin somt mooi op welke rol de klokken nog meer hebben: "*When time is stated exactly by Woolf, it is 1) to indicate the simultaneity of certain acts 2) to provide transition from one character to another 3) to provide transition from the present to the past 4) to suggest the fact that characters are bound together by time.*"³⁹

De Big Ben wordt gehoord door Clarissa, Elizabeth en Peter die samen in een huis zijn. Vervolgens hoort Peter de klok nog slaan en gaat hij naar buiten. Buiten aangekomen hoort hij dat de Big Ben half twaalf slaat en dat de klok nagalmt. Wanneer de drie personages de klok binnen horen kijkt de lezer mee met de gedachten van Clarissa. Vervolgens worden de gedachten van Peter gevolgd.⁴⁰ Dit is dus een overgang die Benjamin beschreef onder punt twee, een overgang van personage naar personage. Wanneer de Big Ben twaalf uur slaat gebeurt dit ook, alleen in dit geval bij Clarissa en Lucrezia.⁴¹ Om drie uur 's middags wordt

³⁶ Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 305

³⁷ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume One*, p. 165

³⁸ Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 262

³⁹ Benjamin, A.S., p. 217

⁴⁰ Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 236-237

⁴¹ Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 278

de Big Ben weer gehoord, dit maal alleen door Clarissa. Toch komt er een overgang van het ene personage naar het andere, namelijk van Clarissa naar Richard Dalloway. Richard vertelt aan Clarissa dat zij een uur rust moet houden na de lunch. Later hoort Clarissa de klok het half uur slaan, er wordt geen tijd genoemd, maar door het uur rust kan de lezer er vanuit gaan dat het hier half vijf in de middag is.⁴² Op een bepaald moment van de dag denkt Lucrezia dat Dr. Bradshaw wel aan de late kant is. Enkele ogenblikken later hoort zij de Big Ben zes maal slaan, het is zes uur in de avond, in dit geval is er sprake van een overgang in de toestand van het personage zelf. Lucrezia begint op dat moment namelijk in slaap te vallen.⁴³ Dit is een overgang die niet past in de opsomming van Benjamin, maar die wel degelijk aan een klok gebonden is. Aan het eind van het verhaal slaat de Big Ben ook, maar wordt niet aangegeven hoe laat het is. Clarissa hoort de klok drie maal slaan en dan nog vaker en vervolgens gaan we over naar de gedachten van Peter.⁴⁴ Deze denkt aan het verleden, aan een moment waarop hij de trein zou nemen van middernacht. Doordat het klokgelui vaker voor overgangen van heden naar verleden wordt gebruikt, zoals Benjamin zegt onder punt drie, zou je hier de conclusie kunnen trekken dat het in het heden ook middernacht is. Dit is dus een dubbele overgang, van het ene personage naar het andere, maar ook van heden naar verleden.

Naast de Big Ben komt er ook een andere klok voor in het verhaal. Dit is de St. Margaret, deze klok slaat altijd net iets later dan de Big Ben, maar wel dezelfde tijd. Wanneer Peter weggaat bij Clarissa en de Big Ben half twaalf hoort slaan, hoort hij twee minuten later St. Margaret half twaalf slaan. Als de Big Ben vermoedelijk half vijf slaat, hoort Clarissa daarna ook St. Margaret slaan, op hetzelfde moment maar op een andere locatie hoort Miss Kilman de klok ook slaan, dit is wederom een overgang tussen personages.

Ook onbekende klokken spelen een rol. Om kwart voor twaalf in de middag hoort Septimus een klok slaan en vertelt hoe laat het is aan zijn vrouw Lucrezia.⁴⁵ Er wordt niet gezegd welke klok Septimus hoort, waarschijnlijk is dit ook de Big Ben, want hij bevindt zich in Regent Park op dat moment. Wanneer Rezia en Septimus later weggaan bij Dr. Bradshaw en door Harley Street lopen ziet Rezia dat het half twee in de middag is. Enkele pagina's later is Richard Dalloway aan het lunchen bij Lady Bruton en deze lunch duurt van half twee tot twee uur.⁴⁶ Hier wordt aangegeven dat verschillende situaties op hetzelfde moment afspelen, dit is wat Benjamin beschreef onder punt één van haar opsomming.

⁴² Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 300-309

⁴³ Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 327-330

⁴⁴ Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 363-364

⁴⁵ Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 257

⁴⁶ Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 286-288

Tijd in symbolen

Zoals eerder gezegd spelen de klokken een belangrijke rol in *Mrs. Dalloway*, maar niet alleen om het verhaal structuur te geven. De beschrijving van de klokken geeft ook iets weer over hoe tijd beleefd kan worden. De Big Ben en St. Margaret worden op hele verschillende manieren omschreven. De Big Ben maakt een hard geluid: “*The sound of Big Ben striking the half-hour struck out between them with extraordinary vigour, as if a young man, strong, indifferent, inconsiderate, were swinging dumb-bells this way and that.*”⁴⁷ Terwijl de St. Margaret anders aangekondigd wordt: “*Ah, St. Margaret’s, like a hostess who comes into her drawing-room on the very stroke of the hour and finds her guests there already. I’m not late. No, it is precisely half-past eleven, she says.*”⁴⁸ Het verschil tussen de Big Ben en St. Margaret is dat de één als mannelijk en onverschillig wordt aangekondigd, terwijl St. Margaret als vrouwelijk en levend in haar eigen tijd wordt gezien. Dit is te vergelijken met wat Julia Kristeva zegt over het verschil tussen *le temps des hommes* en *les temps des femmes* of mannelijke tijd en vrouwelijke tijd.⁴⁹ *Le temps des hommes* komt overeen met wat Henri Bergson bedoelt als hij het over *temps* heeft en *les temps des femmes* met zijn *durée*. *Temps* zoals Bergson het bedoelt is de tijd op de klok, dit is objectieve tijd gebonden aan gebeurtenissen buiten de persoon. *Durée* is psychologische tijd, de tijd zoals mensen, of in dit geval personages, deze beleven. De Big Ben is een representatie van *temps*, de tijd op de klok, onverbiddelijk en St. Margaret is een verbeelding van *durée*, de psychologische tijd die zich aanpast aan de beleving van het personage.

Dat de *temps* minder belangrijk is dan *durée* in *Mrs. Dalloway* wordt meerdere malen aangegeven met de zin “*the leaden circles dissolved in the air*” wanneer de Big Ben de tijd heeft geslagen. Geen van de delen van de klok is gemaakt van lood dus het is geen letterlijke verwijzing naar de klok.⁵⁰ Wat wel bedoeld kan zijn is dat de tijd van de Big Ben loodzwaar is. Loodzwaar kan namelijk vertaald worden met *leaden*. Wat er oplost in de lucht is het geluid van de klok, dit galmt nog lang na. Echter, tegelijk daarmee lost de *temps* op, want meteen nadat het geluid vervaagd is, gaan de gedachten van het personage verder. De laatste keer is dit het duidelijkst en krijgt de zin een extra lading: “*She felt glad he done it; thrown it*

⁴⁷ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 236

⁴⁸ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 238

⁴⁹ Kuhlken, P.F. 2008: “Clarissa and Cléo (en) *Durée* Suicidal Time” *Comparative Literature Studies*. Volume: 45, Issue: 3. p. 345-346

⁵⁰ Parliament. “Big Ben. Great Clock Facts”

< <http://www.parliament.uk/about/living-heritage/building/palace/big-ben/facts-figures/great-clock-facts/> > [17 maart 2011]

away. The clock was striking. The leaden circles dissolved in the air. He made her feel the beauty; made her feel the fun.”⁵¹ Dit is het moment dat Clarissa denkt aan Septimus en zijn zelfmoord. Septimus is dood en voor hem is de tijd van de klok dus niet meer van belang. Daarnaast herinnert zijn dood Clarissa eraan dat het leven mooi is en dat ze er plezier in moet hebben. Voor haar tikt de tijd nog door en daar moet ze van genieten.

Over het beleven van een moment zegt Virginia in haar dagboek iets belangrijks: “*At the moment [...] I can only note that the past is beautiful because one never realises an emotion at the time. It expands later, & thus we don’t have complete emotions about the present, only about the past. [...] This is why we dwell on the past, I think.*”⁵² Dit is ook terug te zien in een zinsdeel dat vaak voorkomt in het verhaal. Het is een afgekorte zin die is geciteerd uit Shakespeare: “*Fear no more [the heat of the sun].*” De eerste keer wordt de zin volledig gebruikt, wanneer Clarissa hem leest in een boek dat ze ziet in een winkel. Ze denkt op dat moment aan het verleden en beseft dat ze dat niet terug kan halen. Daarna houdt ze zich bezig met de problemen van dit moment, de tranen die de oorlog heeft achtergelaten.⁵³ Op andere momenten wordt het zinsdeel gebruikt door Clarissa om problemen uit het heden te bagatelliseren: “*Fear no more,*” said Clarissa. *Fear no more the heat o’ the sun; for the shock of Lady Bruton asking Richard to lunch without her made the moment in which she had stood shiver*”⁵⁴

Tijdsbeleving door personages

Tijdens het schrijven van *Mrs. Dalloway* heeft Virginia het zwaar gehad, ze vond het een moeilijke roman om te schrijven, noemde het verhaal zelfs weerspanning. Het zware werk lijkt zij in haar dagboeken te verwoorden via een metafoor over delven. Deze metafoor komt meerdere malen terug⁵⁵: “*I am laboriously dredging my mind for Mrs Dalloway & bringing up light buckets.*” schrijft ze op zestien augustus 1922. Twee maanden later komt ze hier op terug: “*how I dig out beautiful caves behind my characters*”. Ongeveer een jaar later beschrijft ze het voorgaande proces: “*It took me a year’s groping to discover what I call my tunneling process*”. Wanneer ze op dreef is met *Mrs. Dalloway* omschrijft ze het boek als haar goudmijn: “*I may have found my mine this time I think. I may get all my gold out.*” De

⁵¹ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 363

⁵² Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Three*, p. 5

⁵³ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 201

⁵⁴ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 220

⁵⁵ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, pp. 189, 207, 272, 292

emmers, grotten, het tunnelen en haar goudmijn verwijzen allemaal naar delven en geven aan hoeveel moeite het Virginia kostte om deze roman te schrijven.

Naast de symbolische tekens zoals de klokken en de herhaalde zinnen wordt tijd in *Mrs. Dalloway* voornamelijk beleefd door de personages. In *Mrs. Dalloway* gebruikt Virginia Woolf veel *stream of consciousness* en kijk je als lezer dus mee met de gedachten van deze personages. Er zijn verschillende theorieën over wat *stream of consciousness* is, in dit essay wordt de betekenis gebruikt die Robert Humphrey geeft.⁵⁶ Humphrey legt in *Stream of consciousness in the Modern Novel* uit dat de term uit de psychologie komt en is bedacht door William James. Hij vertelt dat de term in de literatuurwetenschap op meerdere manieren wordt gebruikt. Er wordt gesproken over de *stream of consciousness* roman en dan refereert de term aan het onderwerp van de roman. Een dergelijke roman heeft als onderwerp het bewustzijn van één of meerdere personages. Hierbij wordt het bewustzijn gezien als alle stadia van bewustzijn. Hieronder valt alles wat zich in de gedachten afspeelt, maar ook het bewustzijn dat overgedragen wordt aan anderen via spraak. De term is echter ook te gebruiken als er wordt gesproken over techniek. De *stream of consciousness* techniek beschrijft naast de verbale uitingen van een personage ook de gedachten, hoe onsamenhangend deze ook zijn. De *stream of consciousness* techniek wordt dus gebruikt om een *stream of consciousness* roman te schrijven.⁵⁷ Volgens Humphrey zijn er verschillende *stream of consciousness* technieken; directe innerlijke monoloog, indirecte innerlijke monoloog, alwetende beschrijving en alleenspraak. Hij zegt dat Virginia Woolf het meest gebruik maakt van indirecte innerlijke monoloog.⁵⁸ Indirecte innerlijke monoloog beschrijft Humphrey als de innerlijke monoloog waarbij de stem van de auteur niet helemaal verdwijnt. In *Mrs. Dalloway* is er een verteller die het grootste deel van het verhaal vertelt en beschrijft, daarnaast wordt echter vaak de innerlijke monoloog van een personage weergegeven. Humphrey bekijkt waarom Virginia Woolf deze techniek gebruikt en komt tot de conclusie dat Virginia het proces wilde beschrijven dat mensen doormaken om tot een innerlijk besef van de waarheid te komen. Deze realisatie van de waarheid bevindt zich in de ongeuite gedachten en daarom moest zij de *stream of consciousness* techniek gebruiken. In *Mrs. Dalloway* is het, volgens Humphrey, Clarissa die tot de waarheid komt of zoals hij het noemt een visioen. Dit is een vermoeden dat zij krijgt naar aanleiding van gebeurtenissen in het heden en herinneringen van het verleden.⁵⁹

⁵⁶ Humphrey, R. 1972; *Stream of Consciousness in the Modern Novel*. Berkeley: University of California Press.

⁵⁷ Humphrey, R., p. 1-3

⁵⁸ Humphrey, R., p. 30

⁵⁹ Humphrey, R., p. 12-13

De gedachten van de personages in *Mrs Dalloway* bevinden zich regelmatig op een ander moment dan het heden. De herinneringen die in het boek voorkomen worden echter wel opgeroepen door iets wat er in het heden gebeurt. De techniek die Virginia Woolf hiervoor gebruikt beschrijft zij zelf het best in haar essay "Modern Fiction": "*Let us record the atoms as they fall upon the mind in the order in which they fall, let us trace the pattern, however disconnected and incoherent in appearances which each sight or incident scores upon the consciousness.*"⁶⁰ Een voorbeeld hiervan is de gedachtstroom van Lucrezia Warren Smith (Rezia) wanneer zij met haar man Septimus in Regent Park is.⁶¹ Septimus gedraagt zich vreemd in het park en Rezia heeft daar veel moeite mee. Wanneer ze hem roept schrikt hij enorm en dat is een reden voor haar om terug te denken aan bezoek aan Dr. Holmes. Dan gaan haar gedachten verder over het gedrag dat Septimus vertoont en denkt ze eraan dat ze niemand kan vertellen hoe vreemd hij zich gedraagt. Wat een reden is om eraan te denken dat Septimus in de oorlog gevochten heeft en nu zichzelf niet is. Waarna ze weer aan Dr. Holmes denkt en aan het feit dat ze niemand heeft om mee te praten. Dit is aanleiding om aan haar verleden in Italië te denken. Pas wanneer Septimus hardop iets zegt gaan de gedachten van Rezia weer terug naar het heden. Dit is wat Virginia lijkt te bedoelen met het volgen van de gedachten van een personage in de volgorde waarop ze komen, ook al zijn ze incoherent. Septimus heeft in het verhaal last van een mentale stoornis, waarschijnlijk wat ze toen shell shock noemden, naar aanleiding van de oorlog. Hierdoor kan het vermoeden komen dat zijn gedachtstroom nog lossere verbanden vertoont dan dat van andere personages. Wanneer de gedachtstroom van Rezia echter vergeleken wordt met die van Septimus lijken de connecties die hij maakt net zo arbitrair als die van haar. In het stuk dat vooraf gaat aan het moment dat hij zelfmoord pleegt lijken zijn gedachten zelfs enigszins coherent te zijn.⁶² Septimus hoort Dr. Holmes de trap op komen en hij wil hem niet zien. Hij overweegt zelfmoord te plegen met een broodmes, maar wil het mes niet bederven omdat het van de buurvrouw is. Dan denkt hij aan scheermesjes en herinnert zich dat Rezia die ingepakt heeft, omdat zij zulke dingen altijd doet. Vervolgens besluit hij dat hij uit het raam zal moeten springen, wat hij zelf melodramatisch vindt, maar hij denkt dat mensen als Dr. Holmes van dat soort drama houden. Wanneer Dr. Holmes vervolgens binnenkomt gooit Septimus zichzelf uit het raam. Opvallend hieraan is de overeenkomst met de eerste zelfmoordpoging van Virginia Woolf die zich ook uit het raam gooide. De gedachten van Septimus in deze gedachtstroom worden ook

⁶⁰ Woolf, V. 2003 [1925]; "Modern Fiction" *The Common Reader First Series*.
< <http://gutenberg.net.au/ebooks03/0300031h.html#C12> > [3-4-2011]

⁶¹ Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 213-215

⁶² Woolf, V. [1925], "Mrs. Dalloway", p. 329

beschreven in de volgorde waarop ze komen. Het lijkt echter een logische stroom van gedachten zoals ze op elkaar volgen, dit terwijl het de gedachten zijn van een man die krankzinnig is. Zoals Virginia schreef in haar dagboek beschrijft ze de wereld “*seen by the sane and insane side by side*”.⁶³ Rezia en Septimus zijn het letterlijke voorbeeld van mentaal gezond en mentaal ziek naast elkaar. Hun gedachtestroom wordt door Virginia op dezelfde wijze beschreven, het patroon ervan wordt gevolgd of dit nu incoherent is of niet.

Eerder heb ik al genoemd dat de tijdsbeleving in *Mrs. Dalloway* vergeleken kan worden met de filosofie van Bergson over *temps* en *durée*. Ann Banfield spreekt dit echter tegen in haar artikel “Time passes: Virginia Woolf, Post-Impressionism, and Cambridge Time”. Zij denkt dat de tijdsbeleving beter onder te brengen valt bij de theorie van andere filosofen en beschrijft dit als volgt: “*Contrary to a common assumption, Woolf adopted not Henri Bergson’s philosophy but G. E. Moore and Bertrand Russell’s realism. Time passes not as durée but as a series of still moments.*”⁶⁴ De filosofen Moore en Russell maakten deel uit van een stroming die door Banfield *The Cambridge philosophy* genoemd wordt. Deze filosofen gingen niet tegen de ideeën van Bergson in, maar tegen het idee dat tijd niet bestaat. Russell en Moore werkten deze gedachte verder uit en kwamen tot de conclusie dat er met “tijd” verschillende dingen bedoeld werden. Russell vatte dit echter anders op dan Bergson dit deed:

*The dualities represent for Bergson “two realities” but not two temporal realities. Only experienced time—la durée—is real time. [...] [Russell] holds, like Bergson, that each side of the dualism, “Physical and Perceptual Space-Time” or “public” and “private” time, has its own “kind of reality”, but, unlike Bergson, he considers each temporal. The source of Woolf’s oft-cited contrast of “time on the clock” and “time in the mind” or “mind time” and “actual time” is thus not necessarily, as frequently claimed, Bergson’s contrast of subjective duration with “the fact of the hour”.*⁶⁵

Russell verklaarde daarbij dat mensen een soort continuïteit beleven, maar dat dit een illusie is omdat belevingen volgens hem ook discontinue zijn. De beleving van tijd bestaat voor Russell, en ook voor Moore, uit een opvolging van losse delen. Dat is vergelijkbaar met de manier waarop Virginia de elementen van *Mrs. Dalloway* naar voren wilde brengen: “*I tell the past by instalments, as I have need of it.*”⁶⁶ De herinneringen van personages komen dus

⁶³ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 207

⁶⁴ Banfield, Ann. 2003; “Time passes: Virginia Woolf, Post-Impressionism, and Cambridge Time.” *Poetics Today*, Volume 24 Number 3. p. 471

⁶⁵ Banfield, Ann., p. 479

⁶⁶ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 272

beetje bij beetje naar voren in het verhaal en worden opgehaald naar aanleiding van gebeurtenissen in het heden. Dit is ook een gedachte die de jonge Clarissa Dalloway had: “*since our apparitions, the part of us which appears, are so momentary compared with the other, the unseen part of us, which spreads wide, the unseen might survive, be recovered somehow attached to this person or that*”⁶⁷ Het zichtbare gedrag van een persoon is vluchtig, maar het onzichtbare blijft bestaan en is verbonden met personen of dingen.

Van een aantal andere personages zijn de herinneringen aan het verleden aan elkaar gekoppeld. Deze personages zijn Clarissa Dalloway en Peter Welsh en indirect ook Sally Seton of zoals ze in het heden heet Lady Roseter. De gedachten van Clarissa en Peter over Sally worden namelijk wel beschreven, maar de gedachten van Sally niet. Virginia beschreef al in haar dagboek dat dit een methode was die ze voor *Mrs Dalloway* uitwerkte: “*how I dig out beautiful caves behind my characters*”⁶⁸ De grotten die Virginia achter haar personages graaft komen stukje bij beetje tevoorschijn via hun herinneringen. De grotten die samenkomen gaan allemaal over een moment dat voor de personages dertig jaar geleden is. Dertig jaar geleden was Clarissa ongeveer twintig jaar oud en had liefdevolle gevoelens voor Sally. Peter hield van Clarissa en vroeg haar ten huwelijk, maar Clarissa wees hem af en trouwde met Richard Dalloway. Dit wordt allemaal niet in één herinnering verteld, maar door korte herinneringen die de genoemde personages hebben. Het begint met een herinnering van Clarissa die aangeeft waarom ze Peter afwees: “*she had to break with him or they would have been destroyed, both of them ruined, she was convinced*”⁶⁹. Dit is een herinnering die Clarissa heeft wanneer ze 52 jaar oud is. Ze denkt terug aan dertig jaar geleden en hoe ze toen haar toekomst voor zich zag als ze bij Peter was gebleven. Wanneer Peter op bezoek komt bij Clarissa denkt ze: “*why did I make up my mind – not to marry him? She wondered*”⁷⁰ Terugblikkend twijfelt Clarissa dus over de juistheid van haar besluit. Vlak daarna herinnert ze Peter er per ongeluk aan dat hij met haar wilde trouwen en dat ze hem afwees, waarna Peter eraan denkt dat de afwijzing zijn hart had gebroken. Hoe hij werd afgewezen wordt niet direct weergegeven. Dit wordt wederom ingeleid door een herinnering van Clarissa. Wanneer Clarissa terugdenkt aan Sally denkt ze over liefde: “*her relation in the old days with Sally Seton. Had not that, after all, been love?*”⁷¹ Toch wordt ze verliefd op Richard Dalloway wanneer ze hem voor het eerst ontmoet en ze snauwt Sally af vanwege een grapje over zijn

⁶⁷ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 332-333

⁶⁸ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 263

⁶⁹ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 199

⁷⁰ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 230

⁷¹ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 222

naam. Dit krijgt de lezer echter niet te zien in herinneringen van Clarissa of Sally, maar via Peter. Hij denkt aan dit moment terug, omdat dit ook het moment was waarop Clarissa hem afwees.⁷² Clarissa verkoos Richard boven hem. Pas op het feest van Clarissa komen zij, Peter en Sally allemaal bij elkaar.

Een maand voordat *Mrs Dalloway* gepubliceerd wordt schrijft Virginia iets vreemds in haar dagboek: “*I should like to investigate the party consciousness*”⁷³ vreemd, omdat het eind van *Mrs. Dalloway* een feest beschrijft en de staat waarin mensen zich bevinden tijdens het feest. Volgens Leonard Woolf hield Virginia van feestjes, hij schrijft daarover: “*She not only enjoyed society, the kaleidoscope of human beings, conversation, the excitement of parties, she was through and through a professional novelist, and all this was the raw material of her trade.*”⁷⁴ Virginia heeft zelf ook in haar dagboek geschreven dat ze van feestjes hield, al kon ze zich niet concentreren op gezelschap toen ze *Mrs. Dalloway* aan het schrijven was.⁷⁵ Het feest van Clarissa wordt regelmatig genoemd gedurende het verhaal. Op de eerste pagina denkt Clarissa er al aan en omstreeks elf uur in de ochtend komt Peter langs en denkt ze dat ze niet gestoord kan worden op de dag van haar feest. Ook al stoorde Peter haar toch nodigt ze hem meteen uit voor haar feest en rond drie uur in de middag maakt ze zich druk over andere mensen die ze heeft uitgenodigd. Het feest zelf begint vermoedelijk rond acht uur in de avond. Er wordt een gedetailleerde beschrijving gegeven van de gebeurtenissen, personages en hun gedachten. Tijdens het feestje van Clarissa Dalloway wordt er regelmatig gewisseld tussen de gedachtestromen van personages. De tijd lijkt door ieder personage op een andere manier beleefd te worden. Voordat het feest begint worden de gedachten van de bediendes al gevolgd en zijn de voorbereidingen in volle gang. De bediendes die er in het huis van Clarissa aanwezig zijn lijken het druk te hebben. Lucy is hulp in de huishouding en wil dat alles er perfect uit ziet “*whoever came in must think how clean, how bright, how beautifully cared for*”⁷⁶ Mrs. Walker lijkt in eerste instantie heel kalm als ze hoort dat de minister-president komt: “*Did it matter, did it matter in the least, one Prime Minister more or less?*”⁷⁷ Zij is de kokkin en blijkt zich iets later toch zorgen te maken over het eten. Alle drukte loopt op tot het moment dat de eerste gasten komen. Voor een groot aantal van de gasten lijkt de beleving van het feest gekoppeld te zijn aan hoe ze over hun leeftijd denken. Ellie Henderson is een gast

⁷² Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 250-251

⁷³ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Three*, p. 12

⁷⁴ Woolf, L. *Downhill all the way.*, p. 99

⁷⁵ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 260

⁷⁶ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 343

⁷⁷ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 344

die het niet erg vindt om alleen te staan en naar mensen te kijken. Ze is al over de vijftig en niet zo rijk als de andere gasten daardoor voelt ze zich niet op haar gemak: “*it made her timid, and more and more disqualified year by year to meet well-dressed people*”.⁷⁸ Miss Perry is de tante van Clarissa en zij is over de tachtig, ze heeft het niet naar haar zin op het feest: “*It was tiring; it was noisy; but Clarissa had asked her*.”⁷⁹ Andere gasten zijn wel blij om haar te zien, voornamelijk Clarissa zelf. Clarissa vindt haar feest een succes, want alle kamers zijn vol en iedereen praat met elkaar. Voor haar lijkt de tijd snel te gaan, omdat ze even met iedereen praat.

Eerder noemde ik het idee dat Virginia had om grotten achter haar personages te graven. Deze grotten moesten volgens haar samen komen. “*The idea is the caves shall connect, & each comes to daylight at the present moment*.”⁸⁰ Op het feest van Clarissa komen deze grotten inderdaad bij elkaar. De personages die deel uitmaakten van de herinneringen die Clarissa en Peter hadden zijn allemaal aanwezig op het feest; Clarissa, Peter, Sally en Richard. Clarissa is erg gelukkig als Sally binnen komt en ziet haar later met Peter zitten. Wanneer Clarissa hen samen ziet denkt ze onmiddellijk terug aan hun gezamenlijke verleden: “*With the two of them[...] she shared her past*”.⁸¹ Ondanks alle gedachten en gevoelens die vertoond worden in het verhaal lijkt de lezer niet dichtbij Clarissa Dalloway te kunnen komen. De verteller lijkt aan de oppervlakte te blijven wat betreft de echte gevoelens van Clarissa. Dit zou impliciet een commentaar kunnen zijn op het frivole gedrag dat zij vertoont wat met haar status te maken heeft. Er zijn een paar momenten waarop de diepere gevoelens van Clarissa wel expliciet naar voren komen. Het moment waarop de lezer een duidelijk inzicht in haar krijgt is echter pas aan het einde van het verhaal, wanneer zij alleen is terwijl haar feest verder gaat. Clarissa hoort op haar feest van Dr. Bradshaw dat een jonge man, Septimus, zelfmoord heeft gepleegd door zich uit een raam te gooien. Op dit moment lijkt de tijd even stil te staan, wat past bij de theorie van *The Cambridge philosophy* waar ik het eerder over heb gehad. Banfield zegt hierover: “*Within the moment, all is still, suspended. Change and motion lie between the unchanging moment, invisible, imperceptible; between them, time passes*.”⁸² De lezer gaat vanaf dat moment volledig mee in de beleving van Clarissa. Ze loopt weg van haar feest een kleine kamer in waar ze alleen is. Daar beleeft ze in haar gedachten de dood van Septimus, waar zij overigens de naam niet van kent. Ze beseft dat

⁷⁸ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 347

⁷⁹ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 356

⁸⁰ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two*, p. 263

⁸¹ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 359

⁸² Banfield, Ann., p. 496

zijn leven, en daarmee de tijd voor hem, is gestopt terwijl zij verder gaat. Ze bedenkt dat ze de hele dag aan haar verleden heeft gedacht en dat zij en de mensen aan wie ze dacht oud zullen worden. Clarissa ziet dood niet als opgeven, maar als een uitdaging en een manier om te communiceren met het binnenste. Ooit had ze zelf gedacht “*I fit were now to die, ‘twere now to be most happy*”, maar zij is doorgedaan met leven.⁸³ Door te trouwen met Richard is het gewoon voor haar geworden om te leven. Door de dood van Septimus realiseert ze zich dat het leven een gift is: “*He made her feel the beauty; made her feel the fun.*”⁸⁴ Ze gaat terug naar haar feest, op zoek naar Sally en Peter.

Wanneer Clarissa alleen in de kamer is zitten Peter en Sally samen herinneringen aan het verleden op te halen en denken dat Clarissa met andere mensen aan het praten is. Ze beseffen niet dat Clarissa alleen is en zich op dat moment bewust wordt van haar omgang met het leven. Clarissa wordt op dat moment meer zichzelf, dit komt volgens Duran door de tijd: “*The Real is the interior – and the interior may be the past, the future or the present. Time sculpts the outer, but it also sculpts the inner.*”⁸⁵ Sally is in de jaren tussen de herinneringen en het heden erg veranderd. Vroeger was ze wild en onbekommerd, maar nu is de moeder van vijf zoons. Ze had dertig jaar geleden geen geld, maar nu is ze getrouwd met een rijke man. Sally heeft al die jaren geen contact gehad met Clarissa en vraagt zich af waarom Clarissa met Richard is getrouwd en hoe ze dit leven kan leiden. Tijdens het gesprek tussen Sally en Peter vraagt Peter zich af waar Clarissa blijft. Sally weet dat hij niets liever zou doen dan met Clarissa praten, omdat zijn gevoelens voor Clarissa nooit zijn weggegaan. Sally staat op om gedag te gaan zeggen, maar Peter blijft nog zitten. Hij vraagt zich af waarom hij zo opgewonden is. Daarop komt het antwoord: “*It is Clarissa, he said. For there she was.*”⁸⁶ Met deze bekende woorden wordt *Mrs. Dalloway* afgesloten. De laatste zin heeft echter een dubbele lading. De zin geeft aan dat Peter Clarissa ziet en dat zij de reden is voor zijn opwinding. De zin kan echter ook de gedachten van Clarissa weergeven. Ze is klaar om verder te leven zonder te denken aan het verleden. Virginia Woolf beleefde dit zelf ook: “*I dont think of the future, or the past, I feast on the moment. This is the secret of happiness; but only reached now in middle age.*”⁸⁷

Tijd om af te sluiten

⁸³ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 362

⁸⁴ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 363

⁸⁵ Duran, p. 307

⁸⁶ Woolf, V. [1925], “Mrs. Dalloway”, p. 371

⁸⁷ Woolf, V. *The Diary of Virginia Woolf. Volume Three*, p. 36

Ik begon dit essay met de vraag hoe Virginia Woolf tijd beleefde en hoe dit een rol speelt in haar romans. Virginia zelf bleef lange tijd aan haar verleden en overleden ouders denken en kon dit pas laten rusten toen ze een roman over hen schreef. Tijdens het schrijven van romans was zij daar, volgens haar man, de gehele dag mee bezig. Zij zelf vond echter vaak dat het schrijven niet snel genoeg ging. In het proces van het schrijven van *Mrs. Dalloway* raakte ze de tijd kwijt en had ze achteraf geen duidelijk beeld van hoe lang dit proces had geduurd. Gedurende haar leven dacht Virginia vaak aan de dood en probeerde een aantal maal haar eigen leven te nemen. Uiteindelijk pleegde zij zelfmoord door zich te verdrinken. Virginia lijkt pas op latere leeftijd te beseffen dat het belangrijk is om van het moment zelf te genieten.

In veel romans van Virginia heeft het tijdsaspect een rol, maar op verschillende manieren. In *To the Lighthouse* speelt het middenstuk zich af, bijna zonder personages. Het enige dat in dit middenstuk gebeurd is dat de tijd verstrijkt. In *Orlando* is de tijd juist erg verbonden aan het personage. Dit personage leeft een uitzonderlijk lang leven, maar kan zich verzetten tegen de tikkende klok door herinneringen op te roepen. *The Waves* en *The Years* gaan beide over verschillende personages en hun gedachten. De tijd die belangrijk is in deze verhalen is de *time of the mind*. Deze tijd is echter verbonden met de tijd die onverbiddelijk voortgaat, namelijk de tijd van de natuur. In *The Waves* wordt de natuur beschreven door de zon en golven en in *The Years* door de seizoenen.

In *Mrs. Dalloway* speelt tijd op verschillende manieren een rol, maar dit is allemaal verbonden aan de twee verhaallijnen in de roman. De verhaallijnen gaan over de mentale instorting van Septimus Warren Smith en het organiseren van een feest door Clarissa Dalloway terwijl zij constant aan het verleden denkt. De historische context is bij deze roman ook van belang, omdat het verhaal geschreven werd in een tijd vol veranderingen. De macht van Groot-Brittannië over de rest van de wereld nam af. Daarnaast kregen ook de hogere klassen een minder belangrijke rol te spelen. Daarentegen kregen vrouwen juist een belangrijkere rol in de maatschappij. In *Mrs. Dalloway* levert Virginia impliciet commentaar op de rol van de hogere klasse en de man, zij doet dit voornamelijk door ironie in te brengen. Dit doet zij door haar eigen stem en mening door te laten klinken in de gedachten van personages. Gedurende het verhaal wordt er regelmatig verteld dat klokken de tijd aangeven. Deze klokken spelen een grote rol in het verhaal, omdat zij structuur bieden. De Big Ben kan zelfs gekoppeld worden aan het begrip *temps* van Bergson door de mannelijke en onverbiddelijke manier waarop hij wordt omschreven. Zijn tegenhanger is de St. Margaret die als vrouwelijk wordt voorgesteld en zo gekoppeld kan worden aan het begrip *durée*. Wanneer

de tijd expliciet beschreven wordt in het verhaal is dit om een overgang aan te geven, van heden naar verleden of van personage naar personage.

Het schrijven van *Mrs. Dalloway* was zwaar voor Virginia Woolf en via verschillende metaforen vergeleek zij het proces met het delven in een mijn. Een van de metaforen die ze gebruikte beschreef haar techniek en ze zei daarin dat ze grotten groef achter personages. Ze gebruikte regelmatig de *stream of consciousness* techniek om de gedachtes en gevoelens van personages weer te geven. Door deze gedachtes weer te geven krijgt de lezer een besef van hoe deze personages de tijd beleefden. Op het feest van Clarissa Dalloway komen de grotten samen en beseft Clarissa dat zij in het heden moet gaan leven. Zij hoort over de dood van Septimus en realiseert zich dat ze van haar leven moet genieten.

Al deze aspecten geven aan dat tijd een belangrijke rol speelde voor Virginia Woolf en dat zij dit ook overbracht in haar romans. De tijd was voor haar verdeeld tussen tijd op de klok en gevoelstijd. De gevoelstijd lijkt voor Virginia voorrang te hebben gekregen op de tijd van de klok en via haar romans kon zij dat meegeven aan de lezer.

Bronnenlijst

- Bakhtin, M. 1983; "Discourse in the novel" *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press. pp. 301-331.
- Banfield, Ann. 2003; "Time passes: Virginia Woolf, Post-Impressionism, and Cambridge Time." *Poetics Today*, Volume 24, Number 3. pp. 471-516.
- Benjamin, A.S. & V. Woolf. 1965; "Towards an Understanding of the Meaning of Virginia Woolf's "Mrs. Dalloway"" *Wisconsin Studies in Contemporary Literature* Volume 6 Number 2. pp. 214-227.
- Bevis, D. 1956: "The Waves: A Fusion of Symbol, Style and Thought in Virginia Woolf" *Twentieth Century Literature*, Volume 2, Number 1. pp. 5-20.
- Brand, E.J.P. (ed.) 2004; *Het Cahier Virginia Woolf*. Amsterdam: Uitgeverij Candide / Wrede Veldt.
- Duran, J. 2004: "Virginia Woolf, Time and The Real" *Philosophy and Literature*, Volume 28, Number 2. pp. 300-308.
- German, H. & S. Kaehele. 1962: "The Dialectic of Time in Orlando" *College English*, Volume 24, Number 1. pp. 35-41.
- Humphrey, R. 1972; *Stream of Consciousness in the Modern Novel*. Berkeley: University of California Press.
- Kuhlken, P.F. 2008: "Clarissa and Cléo (en) Durée Suicidal Time" *Comparative Literature Studies*. Volume: 45, Issue: 3. pp. 341-369.
- Mephram, J. 1986; *York Notes on Mrs Dalloway, Virginia Woolf*. Beiroet: Longman York Press.
- Munson, S. "Sundial Clock on St. Margaret's"
< <http://www.flickr.com/photos/logicalrealist/118176111/> > [10-04-2011]
- The United Kingdom Parliament. "Big Ben. Great Clock Facts"
< <http://www.parliament.uk/about/living-heritage/building/palace/big-ben/facts-figures/great-clock-facts/> > [03-04-2011]
- The United Kingdom Parliament. "Big Ben. The Clock Dials"
< <http://www.parliament.uk/about/living-heritage/building/palace/big-ben/building-clock-tower/clock-dials/> > [10-04-2011]
- Prose, F. (ed.) 2003; Woolf, V. [1925]; "Mrs. Dalloway" *The Mrs. Dalloway Reader*. London: Harcourt, Inc. pp. 192-371.
- Saariluoma, L. 1999; "Virginia Woolf's The Years: Identity and Time in an Anti-Family Novel" *Orbis Litterarum* Volume 54, Issue 4. pp. 276-300.

- Woolf, L. 1975 [1967]; *Downhill all the way. An autobiography of the years 1919 to 1939.*
London: Harcourt Brace Jovanovich, Publishers.
- Woolf, V. 1964 [1927]; *To the Lighthouse.* London: Penguin Books.
- Woolf, V. 1977 [1923-1928]; *A Change of Perspective. The letters of Virginia Woolf. Volume III: 1923-1928.*
- Woolf, V. 1977 [1915-1919]; *The Diary of Virginia Woolf. Volume One: 1915-1919.*
London: The Hogarth Press.
- Woolf, V. 1978 [1920-1924]; *The Diary of Virginia Woolf. Volume Two: 1920-1924.*
London: The Hogarth Press.
- Woolf, V. 1980 [1925-1930]; *The Diary of Virginia Woolf. Volume Three: 1925-1930.*
London: The Hogarth Press.
- Woolf, V. 2003 [1925]; "Modern Fiction" *The Common Reader First Series.*
< <http://gutenberg.net.au/ebooks03/0300031h.html#C12> > [03-04-2011]